

УДК 341.236

Мирослава Антонович

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА ОСОБИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У статті аналізується поняття міжнародно-правової відповідальності держав та індивідів, розглядаються норми міжнародного права, які регулюють відповідальність його суб'єктів. Проводиться розмежування понять "міжнародні злочини" та "міжнародні делікти", з одного боку, і "міжнародні злочини" та "злочини за міжнародним правом", – з іншого. Простежується розвиток індивідуальної і колективної відповідальності за злочини проти людства, а також проводиться огляд форм індивідуальної та колективної відповідальності за міжнародним правом.

The article deals with the notion of international responsibility of states and individuals and analysis of international norms regulating their responsibility under international law. The author separates the notions of international crime and international delict, on the one hand, and international crime and crime under international law, on the other. The development of individual and collective responsibility for crimes against humanity as well as forms of this responsibility are being examined.

Відповідальність держави – один з основних принципів міжнародного права. Він передбачає міжнародно-правову відповідальність у випадку, якщо одна держава чинить незаконну дію проти іншої держави, групи держав чи світового співтовариства в цілому. Порушення міжнародного зобов'язання вимагає відшкодування шкоди, завданої в результаті такого порушення¹. В науці міжнародного права під міжнародно-правовою відповідальністю розуміють негативні юридичні наслідки, які наступають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання. Комісія міжнародного права ООН визначила зміст міжнародної відповідальності як такі наслідки, які те чи інше міжнародно-правове діяння може мати згідно з нормами міжнародного права. Міжнародно-правова відповідальність є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права. Якщо у внутрішньодержавних правових системах відповідальність поділяється на адміністративну, дисциплінарну, цивільну, кримінальну, то міжнародне право не проводить такої диференціації.

Норми, які стосуються відповідальності суб'єктів у міжнародному праві, складають особливий міжнародно-правовий інститут. Серед цих норм в даний час домінують норми звичаєвого походження, що надає особливого значення їхній кодифікації. Комісія міжнародного права ООН (далі – Комісія), розпочавши у 1956 р. роботу з кодифікації норм щодо відповідальності держав, першочергово сконцентрувала свої зусилля на розробці норм у сфері відповідальності держав за шкоду, завдану особі та майну іноземців. Нова програма роботи Комісії, прийнята ГА ООН у 1963 р., була спрямована на вирішення таких основних проблем відповідальності держав, як, наприклад, відповідальність за агресію, за відмову від надання незалежності колоніальним країнам і народам тощо.

У 1975 р. Комісія прийняла рішення поділити Проект статей щодо відповідальності держав (далі – Проект) на три частини, а саме: частину 1 присвятити виникненню міжнародної відповідальності, частину 2 – змістові, формам та ступеням міжнародної відповідальності, а частину 3 – вирішенню конфліктів та імплементації міжнародної відповідальності². Частина 1 була попередньо прийнята Комісією у 1980 р., і розпочалась робота над частиною 2³. Однак остаточний текст Проекту статей 2001 р. значно відрізняється від попередніх проектів як за змістом, так і за структурою. Він складається з чотирьох частин, а саме: частина 1 – "Міжнародне протиправне діяння держави", частина 2 – "Зміст міжнародної відповідальності держави"; частина 3 – "Імплементація міжнародної відповідальності держави"; частина 4 – "Загальні положення".

У ст. 1 Проекту статей сформульовано основоположний принцип, згідно з яким "будь-яке протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави". Таке міжнародно-протиправне діяння має місце, коли: а) поведінка, що є дією чи бездіяльністю, приписується державі за міжнародним правом; б) ця поведінка є порушенням міжнародного зобов'язання держави (ст. 2).

Отже, для настання міжнародно-правової відповідальності потрібні такі чинники: 1) повинно бути міжнародно-правове зобов'язання між двома державами; 2) повинна бути дія чи бездіяльність, які порушують це зобов'язання і які приписуються відповідальній державі; 3) наслідком цієї дії є втрата чи збитки⁴.

Якщо у попередньому Проекті статей у контексті міжнародних протиправних актів проводилось розмежування понять "міжнародні злочини" та "міжнародні делікти" (правопорушення), то в остаточному його варіанті таке розмежування не проводиться. Зокрема, в ст. 19 попереднього Проекту статей передбачалось, що всі порушення міжнародних зобов'язань є міжнародно-протиправними діями незалежно від предмета порушеного зобов'язання. Однак міжнародно-протиправна дія, яка виникає в результаті порушення державою міжнародного зобов'язання, настільки важливого для захисту життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, що його порушення розглядається як злочин міжнародним співтовариством в цілому, складає міжнародний злочин. Частиною третьою ст. 19 передбачалось, що міжнародні злочини можуть, зокрема, виникати в результаті порушення зобов'язань, які забороняють агресію, встановлення чи збереження силою колоніального панування, рабство, геноцид, апартеїд, масове забруднення атмосфери чи морів. Всі інші міжнародно-протиправні діяння є міжнародними правопорушеннями (деліктами). Отже, згідно з такими нормами вважалось, що деякі протиправні діяння, вчинені державами та їхніми урядами, виходили за межі деліктної відповідальності і тягнули за собою кримінальну відповідальність.

Однак проблема того, чи держави можуть нести кримінальну відповідальність, дуже суперечлива. Багато вчених вважають, що державна відповідальність обмежується зобов'язанням компенсувати збитки. Інші ж доводять, що особливо після 1945 р. ставлення до деяких злочинів держав змінилось настільки, що вони були введені в царину міжнародного права⁵. Спеціальний доповідач (*rapporteur*) Комісії в цьому контексті у коментарі до ст. 19 зазначив три специфічні зміни після 1945 р.: 1) розвиток поняття *jus cogens* як принципів, від яких жодне відхилення недопустиме; 2) виникнення індивідуальної кримінальної відповідальності безпосередньо за міжнародним правом; 3) положення Статуту ООН щодо застосування дій проти держав, які загрожують миру та чинять акти агресії.

На запитання, чи може держава бути притягнута до кримінальної відповідальності, Комісія міжнародного права на початкових етапах роботи над Проектом статей відповідала, що є достатньо підстав говорити про деякі діяння держав як про "міжнародні злочини", тобто про міжнародні протиправні діяння, які більш серйозні, ніж інші, а отже повинні тягти за собою більш жорсткі юридичні наслідки.

Однак, як зазначалось вище, остаточний варіант Проекту статей 2001 р. не містить поняття "міжнародний злочин" і не передбачає кримінальної відповідальності держави.

У Проекті статей також зазначаються "обставини, що виключають протиправність", а саме:

- 1) згода держави на певну поведінку іншої держави, що не відповідає міжнародному зобов'язанню цієї іншої держави, у рамках отриманої згоди;
- 2) самооборона згідно зі ст. 51 Статуту ООН;
- 3) здійснення міжнародно-правових санкцій, тобто правомірна реакція держави на міжнародне правопорушення;
- 4) форс-мажор (непереборна сила) і непередбачений випадок;
- 5) лихо, коли особа вимушена не дотримуватись зобов'язання заради врятування свого життя чи життя довірених їй осіб;
- 6) стан крайньої необхідності.

Держава несе відповідальність за правопорушення чи за злочин стосовно іншої сторони договору. Але є протиправні діяння, які зачіпають інтереси цілого міжнародного співтовариства, такі, наприклад, як забруднення довкілля. Міжнародний Суд Справедливості визнав існування таких зобов'язань *erga omnes*⁶. Держави зобов'язані дотримуватись імперативних норм міжнародного права (ст. 26).

Правові наслідки міжнародних злочинів описані в частині 2 Проекту статей. Відповідальність може бути пряма чи непряма. Пряму відповідальність держава несе, коли вона чинить будь-яке протиправне діяння щодо іншої держави, наприклад, вторгається на територію іншої держави, захоплює іноземний корабель чи літак, порушує договір тощо. Відповідальність також виникає, коли шкода, завдана іншій державі, є непрямою. Прикладом є неспроможність держави відшкодувати шкоду, завдану громадянину держави-позивача.

Міжнародне право не зовсім чітко розрізняє об'єктивну відповідальність, тобто відповідальність незалежно від наявності вини (*strict liability*), та відповідальність за наявності вини (*fault liability*). Об'єктивна відповідальність більш типова для міжнародного права. Прикладом її є порушення договору. На відміну від цього, забруднення довкілля, як правило, тягне відповідальність тільки за наявності вини. Тоді розглядається природа відповідальності, зокрема, чи правопорушення було умисним, чи з необережності.

Прикладом відповідальності за порушення договору може бути Справа Джейфа (*Jafe Case, Canada v. United States; 1981–1984*). У 1981 р. громадянин Канади Джейф, був викрадений з Канади двома американськими поручителями застави, що діяли нібито від імені влади штату Флорида, де Джейфа було звинувачено за шахрайство в земельних справах і випущено під заставу. Джейфа засудили до 35 років тюремного ув'язнення та штрафу в \$152,250.00. Канадський уряд заявив протест урядові США щодо викрадення, і канадське посольство у Вашингтоні надіслало дипломатичних нот, в яких заявлялось про порушення договірних зобов'язань США та порушення суверенітету Канади, оскільки ще в 1971 році між Канадою та США було укладено Договір про екстрадицію. Викрадення Джейфа стало порушенням цього договору і потягло відповідальність США перед Канадою. У 1983 р., після апеляції Джейфа звільнили з в'язниці у Флориді і дозволили повернутись до Канади. У 1986 р. двоє поручителів застави, які викрали Джейфа, були видані Канаді та засуджені у Канаді за викрадення. На підтвердження взаєморозуміння, готовності до співпраці і недопущення викрадень через кордон у 1988 р. уряди Канади та США обмінялись листами.

Іншим прикладом того, як держави намагаються виконувати свої зобов'язання за договорами, зокрема, договорами про екстрадицію, є справа у Верховному Суді Канади "США проти Бернсів" 2001 р⁷. Двоє канадців, підозрюваних у вбивстві у штаті Вашингтон у США, були заарештовані після їхнього повернення до Канади. Міністр юстиції Канади підписав наказ про видачу їх штатові Вашингтон згідно з канадсько-американським договором про екстрадицію. Справа, однак, ускладнювалась тим, що у випадку визнання їх винними за законодавством цього штату, їм загрожувала смертна кара. Тому апеляційний суд Британської Колумбії відмінив рішення міністра юстиції і зобов'язав його отримати запевнення в тому, що смертна кара не буде застосована як вид покарання у випадку видачі підозрюваних.

У справі про канал Корфу 1949 р. Міжнародний Суд прийняв рішення про те, що кожна держава "зобов'язана не дозволяти використовувати свою територію для дій, що суперечать інтересам інших держав"⁸. Об'єднане Королівство, два військові кораблі якого були пошкоджені мінами під час транзиту через канал Корфу в межах територіального моря Албанії, подало скаргу проти Албанії на тій основі, що Албанія знала про те, що Німеччина розмістила міни у цьому каналі, але не попередила про це. Суд вирішив, що оскільки Албанія знала або повинна була знати про це, вона вчинила протиправне діяння у формі бездіяльності.

Згідно з Проектом статей 2001 р. держава несе відповідальність за дії своїх органів будь-якої гілки влади (ст. 4) чи органів, наділених владними повноваженнями (ст. 6), а також за поведінку осіб, що діють від імені держави (ст. 5). Згідно зі ст. 7 держава буде відповідати за їхні дії, навіть якщо вони перевищили свої повноваження. В той же час держава не несе відповідальності за дії осіб, які не діяли від імені держави та за дії повстанських рухів (ст. 10).

Протягом останніх двохсот років міжнародне право розробило стандарти та механізми захисту життя, свободи та економічної безпеки громадян однієї держави, які відвідують, проживають чи ведуть економічну діяльність в іншій державі. Міжнародні трибунали вважають, що держави повинні дотримуватись міжнародних стандартів щодо іноземців, і не можуть на свій захист використовувати той аргумент, що з громадянами цієї держави поводяться так само, як з іноземцями. Загальне правило відповідальності за завдання шкоди іноземцям: держава А буде відповідати перед державою В, громадянином якої є іноземець.

Держава може оскаржити справу приватної особи, яка є її громадянином, після того, як ця приватна особа вичерпала всі можливі засоби свого захисту. Так, у справі про палестинські концесії *Mavrommatis Palestine Concessions Case* 1924 р. Постійна палата міжнародного правосуддя підтвердила, що спір спершу виник між приватною особою – громадянином Греції Мавромматісом, та Великою Британією за відмову Палестинських властей за британським мандатом визнати його права згідно з контрактами, укладеними з Оттоманською імперією, що була попереднім сувереном у Палестині. Згодом цей конфлікт вступив у нову стадію – спору між двома державами, оскільки держава має право захищати свого громадянина, права якого порушуються в результаті дій іншої держави, що суперечать міжнародному праву⁹.

Прийнявши визначення поняття "міжнародно-протиправне діяння", Комісія відносить його тільки до діянь держави. На відміну від цього, визначення "злочин за міжнародним правом", "воєнний злочин", "злочин проти миру", "злочин проти людства" тощо, які використовуються в низці конвенцій та інших міжнародних актів, відносяться до індивідуальних злочинів, за які держави повинні відповідно покарати винних осіб згідно з нормами міжнародного права. Під час роботи над Проектом статей Комісія неодноразово підкреслювала, що приписування державі міжнародного протиправного діяння цілком відрізняється від інкримінування певних дій певним індивідуальним чи колективним органам, і обов'язок покарання за такі індивідуальні дії не є формою міжнародної відповідальності, що застосовується до держави за вчинення міжнародно-протиправного діяння.

Індивідуальна відповідальність за грубі порушення прав людини залишається спірним питанням у міжнародному праві. Тривалий час вважалось, що міжнародне право розглядає дії суверенних держав і не передбачає покарання індивідам та організаціям. Там, де злочинне діяння є діянням держави, ті, хто вчинили його, не відповідають особисто, а захищені доктриною суверенітету держави.

Першою спробою порушити цю неписану норму був Версальський договір 1919 р., статті якого передбачали право притягати до відповідальності осіб, звинувачених у порушенні законів та звичаїв війни. Союзні держави вимагали суду над 901 особою, але Німеччина відмовилась це виконати. Фактично лише 13 осіб були притягнені до кримінальної відповідальності, з них 6 були виправдані. Суд мав відбутись і над Кайзером Вільгельмом, але цього так і не сталося. Отже, незважаючи на спроби союзників примусити Німеччину покарати військових злочинців, насправді відбулось тільки декілька судових процесів.

Вирішальну роль у визнанні кримінальної юрисдикції над особою у міжнародному праві відіграв Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал. Парадигма відповідальності, за словами проф. Р. Тейтела, зрушилась від національних процесів до міжнародних та від колективних до індивідуальних¹⁰. На думку Трибуналу, "міжнародне право покладає обов'язки як на індивідів, так і на держави. Злочини проти міжнародного права скоюють люди, а не абстрактні одиниці, і тільки покаранням індивідів, які чинять такі злочини, можна реалізувати положення міжнародного права". Згідно зі ст. 7 Статуту Нюрнберзького трибуналу, "службовий статус обвинуваченого, незалежно від того, чи є він главою держави, чи відповідальним службовцем, не розглядається як такий, що звільняє його від відповідальності чи пом'якшує покарання"¹¹.

Індивідуальна відповідальність також передбачається Конвенцією про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього. Згідно з нею особи, звинувачені

у злочині геноциду, повинні постати перед судом держави, на території якої було вчинено злочин, або перед таким міжнародним кримінальним трибуналом, який має юрисдикцію щодо його сторін. Принцип "покарай або видай" використовується також у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1985 р. Сторони цієї конвенції повинні покарати за акти катування чи спроби катування згідно з національним законодавством або передати справу компетентним органам з метою притягнення до кримінальної відповідальності, чи видати підозрюваних згідно з договорами про екстрадицію між державами-учасницями або на основі Конвенції проти катувань.

Резолюції Ради Безпеки ООН про створення Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди та Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, рішення останнього у справі Душка Тадіча також передбачають індивідуальну відповідальність за злочин геноциду, воєнні злочини, злочини проти людства. Ні службовий статус обвинуваченого, ні підлеглисть не звільняють його від кримінальної відповідальності. Проте той факт, що обвинувачений виконував наказ уряду чи керівництва, може враховуватись для пом'якшення покарання.

Важливим кроком на шляху утвердження індивідуальної відповідальності стало прийняття Римського Статуту Міжнародного кримінального суду у липні 1998 р., який встановлює юрисдикцію Суду щодо злочину геноциду, злочинів проти людства, воєнних злочинів та злочину агресії. Під час роботи над проектом були спроби включити до нього порушення конкретних міжнародних угод, спрямованих проти викрадення або захоплення повітряних кораблів, тероризму, незаконного обігу наркотичних засобів, катування тощо. Однак не було досягнуто консенсусу щодо механізмів віднесення цих питань до юрисдикції Суду, тому вони не були включені до Статуту.

Оскільки до цього часу не прийнято окремого міжнародного договору, який би передбачав обов'язок покарати осіб, винних у вчиненні злочинів проти людства, багато фахівців-міжнародників вважають, що це норма міжнародного звичаєвого права. Конвенція ООН про незастосування термінів давності до військових злочинів та злочинів проти людства 1968 р. і Європейська конвенція 1974 р. такого ж змісту досі ратифіковані незначною кількістю держав.

За міжнародним звичаєвим правом до злочинів проти людства може бути застосована універсальна юрисдикція, однак на практиці тільки декілька держав фактично визнали її. Так, наприклад, позиція США – не притягати до кримінальної відповідальності за воєнні злочини, а видати злочинців на їхню батьківщину. Німеччина ж, навпаки, відмовляється видавати, оскільки це робить можливим порушення прав людини.

Реально тільки декілька держав прийняли національне законодавство, необхідне для притягнення до відповідальності за злочин геноциду та злочини проти людства. Німеччина та Італія включили геноцид як злочин до своїх кримінальних кодексів. Франція, Канада, Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії та Австралія прийняли законодавство, що може бути ретроспективно застосоване до подій Другої світової війни. У 1993 р. в Бельгії було прийнято Закон щодо покарання за грубі порушення міжнародного гуманітарного права, який було доповнено Законом 1999 р. Стаття 7 цього Закону встановлює універсальну юрисдикцію бельгійських судів щодо таких порушень. У квітні 2000 р. на основі цього Закону бельгійський суддя видав ордер на арешт міністра закордонних справ Демократичної республіки Конго Ндомбасі, вимагаючи затримати його та видати Бельгії за підозрою у злочинах, що становлять грубі порушення міжнародного гуманітарного права. У відповідь на це ДРК звернулась до Міжнародного Суду ООН зі скаргою проти Бельгії, оскільки злочини, в яких підозрюється міністр закордонних справ, були вчинені на території Конго громадянином цієї ж держави¹². ДРК звинуватила Бельгію у порушенні суверенітету іншої держави, що гарантується ст. 2 Статуту ООН, та порушенні дипломатичного імунітету міністра закордонних справ суверенної держави, що гарантується ст. 41 Віденської конвенції про дипломатичні зносини

1961 р. У своєму рішенні від 14 лютого 2002 р. Міжнародний Суд визнав, що видання Бельгією ордеру на арешт є порушенням імунітету від кримінальної юрисдикції та недоторканності міністра закордонних справ Конго згідно з міжнародним правом.

Коли говоримо про індивідуальну відповідальність за грубі порушення прав людини на національному рівні, слід також згадати люстрацію як національний засіб відновлення справедливості. Цей спосіб покарання широко застосовувався після Другої світової війни і залишається найпоширенішим способом покарання колишніх комуністичних лідерів у країнах Центральної та Східної Європи, де були прийняті закони про люстрацію. Мета їх – усунути від влади вищих посадових осіб минулого режиму. Однак цей процес не став масовим, на відміну від періоду після Другої світової війни. Зменшилась і кількість кримінальних процесів порівняно з тими, що відбулись після Другої світової війни. Так, у судових процесах над німецькими прикордонниками нормою стало зупинення вироків. Багато кримінальних справ у Чеській Республіці закінчились умовними вироками. У Румунії всі колишні комуністичні лідери та поліція, ув'язнені у зв'язку з вбивствами у грудні 1989 р., були звільнені через два роки за станом здоров'я або згідно з президентською амністією. Таку практику безкарності, очевидно, можна пояснити політичними мотивами.

У той час як притягнення до індивідуальної відповідальності за грубі порушення прав людини, як свідчить практика держав та практика міжнародних судів, не стало ефективним засобом покарання, то притягнення до колективної відповідальності, тобто заборона злочинних організацій, видається значно ефективнішим засобом, оскільки, з одного боку, має символічне значення, а з іншого, – унеможлиблює будь-які спроби відродити такі організації в майбутньому.

Згідно з нормами міжнародного права юридичний та політичний контроль може бути здійснений не тільки над індивідами, але й над організаціями. Міжнародно-правові акти кодифікують не тільки злочини приватних осіб, але й злочинні організації. Починаючи з Нюрнбергу, деякі міжнародні та національні акти мали на меті попередити масові злочини злочинних урядів щодо своїх народів. Втім, відповідальність злочинних організацій майже не розглядалася у правовій науці.

Після Другої світової війни злочини націонал-соціалістів та їхніх помічників потягли за собою кримінальну відповідальність не тільки осіб, але й організації в цілому. Так, у Німеччині було прийнято Закон про звільнення від націонал-соціалізму та мілітаризму. За статтею 9 Нюрнберзького статуту "під час судового процесу над будь-яким членом групи чи організації Трибунал може оголосити (у зв'язку з будь-якою дією, в якій його звинувачують), що група чи організація, членом якої була ця особа, є злочинною організацією." Отже, Трибунал був уповноважений проголосувати організацію злочинною. З іншого боку, у Справі основних військових злочинців Трибунал зазначав, що таке проголошення злочинності організації повинно гарантувати, що невинні особи не будуть покарані. Злочинна організація, як і злочинна змова, – це об'єднання, що має злочинну ціль. Однак визначення злочинності членів такої організації повинно виключати осіб, які не знали про злочинні цілі чи дії організації.

За ст. 10 Статуту, "коли група чи організація проголошені Трибуналом злочинними, компетентні національні органи будь-якої зі сторін, що підписали Статут, будуть мати право притягнути до суду за членство в цій організації."

У результаті Трибунал проголосив злочинними такі організації: керівний корпус нацистської партії, гестапо, СД на підставі їхньої участі у військових злочинах та злочинах проти людства, пов'язаних з війною. Одночасно, Кабінет Рейху, котрий також був названий прокурором злочинною організацією, не був оголошений Трибуналом злочинною організацією, оскільки був настільки нечисленним, що кожен з його членів міг бути притягнений до суду.

Проголошення злочинності організації було дійсно ефективним, що можна проілюструвати Законом № 10 Контрольної Ради Німеччини, який передбачає, що членство в злочинній групі чи організації, проголошеній такою Міжнародним Військовим Трибуналом, розглядається як злочин.

Держави можуть покарати винних у міжнародно-протиправних діяннях, здійснюючи свою юрисдикцію, тобто правовий та політичний контроль над особами та організаціями, на основі таких підстав юрисдикції держави над особою, як територія, громадянство, пасивна правосуб'єктність (*passive personality principle*), захисний принцип (*protective principle*), універсальність та екстратериторіальність. Дві підстави юрисдикції, а саме територія та громадянство, були історично визнані як такі, що мають більшу легітимність.

Територіальна юрисдикція передбачає встановлення того, де було здійснено злочин, тобто територіальна юрисдикція застосовується, коли злочин вчинено на території держави, яка виступає обвинувачем. Суб'єктивний територіальний принцип базується на *mens rea* (вині), в той час як об'єктивний територіальний принцип – на *actus reus* (винній дії).

Принцип громадянства застосовується, коли злочинець є громадянином держави, що порушує судову справу. Є випадки, коли суди застосовували тест Ноттебома, тобто реальний та ефективний зв'язок між державою та злочинцем, при визначенні громадянства, як, наприклад, у справі Лібмана (Канадський Верховний Суд).

Принцип "пасивної правосуб'єктності" застосовується, коли жертва є громадянином держави-обвинувача. Зокрема, цей принцип застосовують США, коли терористичні напади стосуються американських громадян.

Принцип захисної юрисдикції визнає право держави розслідувати справу, яка загрожує її національній безпеці чи основним державним функціям, незалежно від того, де було вчинено злочин¹³.

Принцип універсальної юрисдикції застосовується до таких злочинів, як, наприклад, злочини проти людства, над якими мають юрисдикцію всі держави. На практиці, однак, універсальну юрисдикцію застосувати не завжди вдається. Наприклад, коли Канада намагалась розпочати кримінальний процес проти одного з злочинців Другої світової війни, це було досить важко зробити, оскільки її територія не була пов'язана з воєнними діями. Підхід США – не порушувати судову справу, а вислати підозрюваних у ті держави, де були вчинені злочини тощо. Існує точка зору, згідно з якою дозволити універсальну юрисдикцію в деяких випадках означає дозвіл порушити права людини. Як зазначалось вище, екстрадиція може привести до порушення прав людини. Саме тому Німеччина, наприклад, зайняла протилежну позицію – вона відмовляється видворяти осіб, якщо є загроза застосування проти них смертної кари тощо. Саме за ініціативи Німеччини було розроблено Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що спрямований на відміну смертної кари 1989 р. Міжнародні трибунали щодо колишньої Югославії та щодо Руанди, які є судами з універсальною юрисдикцією, також виключають смертну кару як міру покарання.

Екстериторіальна юрисдикція – це застосування права однієї держави за межами її території на території інших держав. У контексті економічних питань можуть бути позови, в яких держави, зокрема США, намагаються застосувати своє право за межами своєї території таким чином, що можливі конфлікти з правом інших держав. Коли ці позови базуються на так званій доктрині "наслідків" (*"effects" doctrine*), виникають протиріччя. Це виходить за межі об'єктивного територіального принципу і стосується ситуацій, коли держава набуває юрисдикції на тій основі, що поведінка сторони викликає певні "наслідки" на її території. Ця доктрина наслідків застосовувалась США, зокрема, у сфері антитрастового регулювання. Закордонні держави активно протистояли цій доктрині в кінці 70-х – на початку 80-х років. Проти такого підходу США різко виступив Євросоюз. У листі до Конгресового комітету в 1984 р. було заявлено, що претензії США на юрисдикцію над європейськими філіями (дочірніми компаніями) американських компаній та над товарами і технологією американського походження, які знаходяться за межами США, суперечать принципам міжнародного права і можуть призвести тільки до конфліктів політичного та правового характеру. Ці філії, товари та технології повинні регулюватись законами країни, де вони знаходяться.

Отже, як держави, так і особи несуть відповідальність за міжнародним правом у разі порушення ними міжнародно-правових норм та принципів. Якщо держави можна притягти до відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, то особи можуть бути покарані за індивідуальні злочини (злочини за міжнародним правом), до яких відносяться геноцид, воєнні злочини, злочини проти людства тощо. Відповідно, міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою обов'язок держави відшкодувати завдану шкоду у формі реституції, компенсації чи сатисфакції. Серйозне порушення зобов'язання згідно з імперативною нормою міжнародного права вимагає співробітництва держав для припинення такого порушення. Злочин за міжнародним правом передбачає притягнення особи до кримінальної відповідальності судом держави, де вчинено злочин, або міжнародним судовим органом, наділеним відповідними повноваженнями.

¹ Shaw M.N. *International Law*. – 4th ed. – Cambridge, 1997. – P. 541.

² *Yearbook of the ILC*. – 1975. – V. II. – P. 55-59.

³ *Yearbook of the ILC*. – 1980. – V. II. – P. 2. – P. 30 et seq.

⁴ Див.: Shaw M. . – *Op. cit.* – P. 542.

⁵ De Arechaga E.J. *International Law in the Past Third of the Century // Human Rights*. – V. 159. – P.1.

⁶ *Barcelona Traction, Light and Power Co. Case*. – I.C.J. Rep. – 1970. – V. 3. – Para. 33.

⁷ *United States v. Burns // SCC*. – 2001. – V. 7. – File No. 26129 (February 15, 2001).

⁸ *Corfu Channel Case (U.K. v. Albania)*. – I.C.J. Rep. – 1949. – V. 4.

⁹ *Mavrommatis Palestine Concessions Case (Greece v. U.K.) // P.C.I.J.* – 1924.

¹⁰ Teitel R. *Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation // Yale Law Journal*. – 1996. – V. 106. – P.2039.

¹¹ *Nuremberg: Charter of the International Military Tribunal (1945) // Kritz N.J. ed. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*. – V. 3. – Washington, D.C., 1995. – P. 464.

¹² <http://www.icj-cij.org>

¹³ Brownlie I. *Principles of Public International Law*, 4th ed. – Oxford, 1990. – P. 300-305.